

szoruló és arra érdemesek pártfogását bőségesen istápoló nemesemberként mutatták be, aki a mindennapi tülekedések és törtétesek zajától távol olyan erkölcsi magaslatra emelkedett, ahová csak igazi jellemek érnek el. A tudományos világ, a magyar tanárképzés nagy tudóst, nagy tanárt vesztett benne, az „integer vitae scelerisque purus“ férfiúban, akinek alakja mint útmutató és világító fátyva sokáig élni fog volt tanítványai lelkében.

Debrecen

Vitéz Mészáros Ede.

*

Durch den Tod des Julius Gyomlay (1861—1942), des ganz ausserordentlich hervorragenden Kenners der klassischen Altertumswissenschaft, wurde die klassische Philologie in Ungarn in tiefe Trauer versetzt. Der in patriarchalischem Geisensal. er verschiedene Gelehrte war nicht nur einer der hervorragendsten Professoren, der Hunderte von ausgezeichneten Mittelschullehrern erzog, sondern auch ein überaus schöpferischer Geist auf dem ganzen Gebiete seiner Fachwissenschaft, zu der er schon in frühester Jugend in treuer Liebe entbrannte, und sie bis zu seinem sanften Tode ununterbrochen mit grösstem Erfolge pflegte. Er war ausserdem zu seiner Zeit der überaus beste Lateinkenner, der immer und über jeden Stoff im reinsten klassischen Latein zu schreiben verstand. Sein Grundsatz war: eine genaue Kenntnis des klassischen Altertums ist nur dem erreichbar, der sich eine genaue, sichere Sprachkenntnis der Alten verschaffen mag. Der grosse Gelehrte, der sein Leben lang als „integer vitae scelerisque purus“ unter uns emsig tätig war, bleibt mit goldenen Lettern im Buche der Geschichte der ungarischen klassischen Philologie verzeichnet.

Vitéz E. Mészáros.

„Pater Romanus“ és a „di Indigetes“.

I.

Az Aeneis IX. énekében Nisus és Euryalus vállalkozásának szomorú befejezése után Vergilius, megtörve az epikusra kötelező elvonatkozott tárgyilagosságot, így szólítja meg a két hőst (446—):

Fortunati ambo! Si quid mea carmina possunt,
nulla dies umquam memori vos eximet aeo,
dum domus Aeneae Capitoli immobile saxum
accolet imperiumque pater Romanus habebit.

Ezt az ἐπιώφνημα-t vagy ποσοβώνησις-t mint az egész Nisus-epizód, csodálattal olvasták már az ókorban is (Serv. ad v. 444), sokan idézték (pl. Seneca ep. 21, 5; Porph. ad Hor. c. 3, 30, 8) és utánozzák (l. Cerda összeállítását). Cerda aureum elcgium-nak mondja (2, 343). Csodálják és idézik újabbkori olvasói és magyarázói is. Kérdés, hogy értik-e teljesen ezeket az első ránézésre könnyen érthetőnek látszó sorokat.

Az Aeneis-kiadások szövegtormálása nem ezt mutatja. Pl. Ribbeck kritikai apparátusában (3^a, 1895) a következő megjegyzést találjuk a 449. sorhoz: *pa.rum* Kvičala, *patens* Gentius, *potens* magis *placere*t. Turnebus és Cerda megtartotta a hagyományozott *pater Romanus*-olvasást, és „római császár“-nak értelmezte, *cum praesertim omnes patres patriae diceren'tur, et hoc imprimis titulo affectus Augustus, in cuius gratiam haec poeta* (Cerda 2, 345). C. Ruacus paraphrasisa (1736) így

hangzik: *dum fundator Romae tenebit imperium orbis*, majd egy jegyzetből (3, 569, 2) megtudjuk, hogy *pater Romanus* „*vel Augustus, vel senatus Romanus, vel po.uis Romulus, gentis Romanae conuitor et pater*“. Mások, pl. a Forbiger kommentárokban idézett Wagner, Augustust keresik benne, *non quasi is ipse aeternum regnaturus esset, sed quod penes eius familiam perpetuum orbis Romani imperium fore augurarentur*. Kalandos Niebuhr ötiete (Köm. Gesch. 1, 1811, 831). Szerinte a *pater Romanus* annyi, mint *civis Romanus*, és ezzel a címmel Verg. I. us Róma polgárainak akart volna kedvében járni. Peerlkamp a „romlott“ szöveget *orbis Romanus*-ra akarta javítani. Voss fordításából sem okosodunk ki: „weil mit Gewalt obherrscht der romanische Vater“.

Az újabb magyarázók közül H. Georgii egy hozzáférhetetlen programmértékezésben (Stuttgart, 1880, 7) *pa. er Indiges Aeneas*-ra gondol, nem lehet tudni, milyen indíciumok alapján. Norden szerint (Neue Jahrb. 7, 1901, 281, 2) *pa. er Romanus* gyűjtő értelemben áll a *senatus* tagjai helyett, mint *eques*, vagy *pedes Romanus*, mert a többszám vers-tani szempontból kényelmetlen volt. Ladewig-Schaper legújabb kiadásának függőékben (3^a, 1904, 285) azt az egyáltalán nem kényszerítő erejű megjegyzést olvassuk, hogy ha Cicero (*de nat. deor.* 1, 30, 82) írhatott *Romana luno*-t, akkor *pater Romanus* is jelelheti a legfőbb római istenséget. Ezzel szemben „a gondolat miatt“ lehetetlennek tartja a szavaknak Augustusra, „a kifejezés miatt“ pedig a római po. gárokra való vonatkoztatását. Durand-Bellessort kommentárjában (Ass. G. Ludé, 1936) megint csak a római *senatus* említését találjuk.

A teljesség kedvéért ideiktatjuk néhány magyar Vergilius-ismerő véleményét is. Wirth Gyula szerint „legvalószínűbb, hogy a költő Romulus Quirinust érti, mint a római nép isteni őst, ki azt mindvégig oltalmazni fogja“. Kerényi Károly úgy gondolja középiskolai Vergilius-kiadásában (2, 1930, 135), hogy *pater Romanus* „az ósrómai po. gár, patricius és senator megszemélyesítése egy tulajdonnévnek is felfogható kifejezéssel“.

Láthatjuk, hogy századok óta ugyanazok a gondolatok merültek fel a kérdéses két szó értelmének a megálapítására. Ezek közül a lehetőségek közül választanak, vagy ezeket összegezik még a legmodernebb magyarázók is. Egy helyben járnak, és a filológusnak fel kell vetnie a kérdést, hogy érdemes-e újból megpróbálkozni a vergiliusi sorok interpretálásával?

Kísérletünk alapjául szolgál az a meggyőződés, hogy nincs olyan szó, vagy sortörődék, amelyet Vergilius határozott szándék, vagy művészi tudatosság nélkül írt volna le Lelkiismeretességéről elmélyedő tanulmányának a'aposságáról tanúskodóknak egyrészt az életrajzi testimoniumok és az antik magyarázók idevágó megjegyzései (*peritia Vergilii*: Serv. ad. Aen. 2, 244), másrészt modern kutatók ezirányú megállapításai. (Pl. K. Witte: Vergil. 1, 2, 1927, 175; nyelvi szempontból felülmúlhatatlan A. Meillet: *Esquisse d'une histoire de la langue latine*. 1933, 217—.) Hogy nagy tudását mennyire nem érezték költői alkotásaira súlyosodó tehernek, álljanak itt a mindenben elsősorban a régiséget kereső Ge'usnak a szavai (5. 12. 13): *multae an'iquitatis homo sine ostenta ionis odio peritus*. Meggyőződésünk továbbá az is, hogy antik helyet összefüggéséből kiszakítva nem lehet interpretálni. Tehát először is lássuk az összefüggést.

Aeneas távo'letében Turnus ostromzár alá veszi a troiaiak táborát, felgyújtja hajóikat. Ekkor határozza el Nisus és Euryalus, hogy kereszültör az ellenségén és értesíti Aeneast a válságos helyzetéről. A vakmerő

vállalkozást a tanácsban helyesléssel veszik tudomásul. Az öreg Aletes meghatódottságában az istenekhez fordul (247—):

Di patrii, quorum semper sub numine Troia est,
non tamen omnino Teucros delere paratis,
cum tales animos iuvenum et tam certa tulistis
pectora.

Majd Ascanius kéri őket mindenre, ami szent, hogy csak hívják haza apját (257—):

Immo ego vos...
...per magnos, Nise, Penates
Assaracique Larem et canae penetralia Vestae
obtestor...

A vállalkozás tragikus vége ismeretes minden Vergilius-olvasó előtt, ezért Aletesnek és Ascaniusnak az istenekhez való folyamodása és az epizódot lezáró ünnepélyes *επιφώνησις* közötti párhuzamosság és a történetet bekeretező két részlet együvértartozásának érzékeltetésére csak egyet emelünk ki: a 255. és következő sorban Aletes azt igéri Nisuséknak, hogy Aeneas és Ascanius soha nem fog megfélekedezni érdemükről (256: *meriti tanti non immemor umquam*), — a *προσφώνησις*-ben pedig a költő ígér mindkettőjüknek halhatatlanságot (*modestissime*, mondja Cerda):

...Si quid mea carmina possunt,
nulla dies umquam *memori* vos eximet aevo.

Ha most az összetartozó részcket nézzük, láthatjuk, hogy a költő kiknek a segítségére utalja őseit az államalapítás egyik legválságosabb pillanatában: *di patrii, Penates, Lares, Vesta* és *pater Romanus*. Emlékezzünk vissza néhány hasonló helyre. (A következőkhöz l. C. Koch: *Gestirnverehrung im alten Italien. Sol Indiges und der Kreis der di Indigetes*. Frankfurter Stud. 3, 1933, 81—.) Vergilius a Georgica I. énekének befejező soraiban (498—) a véres polgárháború megpróbáltatásai között Octavianus boldogulásáért imádkozik az istenekhez:

Di patrii Indigetes et Romule Vestaque mater,
quae Tuscum Tiberim et Romana Palatia servas,
hunc saltem everso iuvenem succurrere saeclo
ne prohibete!

Ovidius a *Metamorphoses* végén (15, 861—) hosszú életet kér az uralkodónak:

Di, precor, Aeneae comites, quibus ensis et ignis
cesserunt, dique Indigetes genitorque Quirine
urbis et invicti genitor, Gradive, Quirini...

Silius Italicus egy ünnepélyes esküformulában (10, 345—) többek között Juppitert (*Tarpeia, pater, qui templa secundam incolis a caelo sedem*) és megint a *dei Indigetes*-t szólítja meg. Decius Mus *devotio*-jában (Liv. 8, 9, 6) a *di Indigetes* mellett ott van *Ianus, Iuppiter, Mars pater, Quirinus, Bellona, Lares, divi Novensiles* és *Manes*. Egy arpinumi feliraton (CIL 10, 5779) is a rejtélyes *IOVI AIR/SII* folytatása: *DIS INDIGETI-*

BU(S). A vatikáni Diodoros-excerptumokban is (37, 11 D.) van még egy esküformula, amelyben *Iuppiter Capitolinus, Vesta, Mars, Sol Indiges* és *Tellus* szerepel. (Ὁνομα τὸν Δία τὸν Καπετώλιον καὶ τὴν Ἑστίαν τῆς Πύμης καὶ τὸν πατρῶον αὐτῆς Ἄρην καὶ τὸν γενάρχην Ἥλιον καὶ τὴν ἐνεργέτιν Ζῶον τε καὶ φυτῶν Γῆν κτλ.)

A sok (Kochtól különben is felsorolt) hely közül megemlíjtjük még Symmachus kétségbeesett kérését (rel. 3, 10): *Ergo diis patriis, diis Indigetibus pacem rogamus.* (Servius ad Aen. 12, 794 szerint is a *di Indigetes* azonosak a *di patrii*-val.) Valamennyi idézett részletben a római állam, a római vallás fennmaradásáról, vagy pusztulásáról van szó. (Éppen csak a diodorosi formula magánjellegű.) Életet, vagy halált jelentő pillanatokban fordult a római ember ezekhez az istenekhez.

A nehéz *di Indigetes*-kérdésben — Koch után — újabb állásfoglalás szükségtelennek látszik. Legfeljebb a megállapításainak alapul szolgáló helyeket szaporíthatjuk: Vergilius Aletesének *invocatio*-jában (9, 247) a *di patrii, quorum semper sub numine Troia est* éppúgy nem vonatkozhatik csak a *di Indigetes*-re, mint az Aeneis egy másik helyén (2, 702) az isteni csodajelektől meggyőzött Anchises felkiáltása:

Di patrii, servate domum, servate nepotem;
vestrum hoc augurium vestroque in numine Troia est.

Igen, a *di Indigetes* (Koch fogalmazása szerint, 84): „Más istenségekkel együtt szereplő istencsoport, akikhez a római állam nagy megbájtatásaiban szoktak folyamodni. Egyetlen jelzőjük *patrius*. Vestával és a Penatesszel együtt a római vallás legszentebb elképzelései közé tartoznak, lényegük szerint pedig Faunusszal és Romulusszal, tehát az istenséget az emberi ἀρχηγέτης-ekkel magában egyesítő szférá alakjaival érintkeznek.“ Ez a megtámadhatatlan biztonságokból leszűrt összefoglaló jellemzés pontosan talál mind a két vergiliusi helyre is. A *di patrii* (9, 247) értelmezője: *quorum semper sub numine Troia* (ill. Roma) *est*; Anchises szavai szerint pedig (2, 702—) ezek az istenek *servant domum* (nyilván az ἐπιφώνημα *domus Aeneae*-jéről van szó, v. ö. 1, 284; *domus Assaraci*; 3, 97: *hic domus Aeneae cunctis dominabitur oris*) és *servant nepotem* (Ascaniusról pedig tudjuk, hogy az az Aeneas védte meg az új hazáért vívott harcok veszedelmei között, akit a Romuluséra emlékeztető csodás eltűnése után a Numicius-parti ἡρώων-ban *pater deus Indiges*, vagy *Aeneas Indiges* néven tiszteltek; a helyeket l. Koch 77). A folytatás megint: *vestrum hoc augurium vestroque in numine Troia est*. Az *augurium maximum*-mal kapcsolatban gondoljunk arra, hogy küldőjét, Iuppitert (2, 689) másutt is többször találjuk együtt említve a *di Indigetes*-szel, sőt a hagyomány egy részében (Liv. 1, 2, 6, Serv. ad Aen. 1, 259; 4, 620) *Iuppiter Indiges* is szerepel.

A 449. sor *pater Romanus*-a pedig ezek után nem lehet más, mint az a Iuppiter (mindenesetre Heyne megszorításával: *qui tamen nusquam pater Romanus appellatur*), aki a világmindenséget — *res hominumque deumque* (1, 229) — *aeternis imperiis* (ib. 230) kormányozza. Ez az „örökkétartó uralom“ szerepel a vergiliusi ἐπιφώνημα-ban is:

Nulla dies umquam memori vos eximet aevo,
dum... imperium... pater Romanus habebit.

De a sorok értelmezése közben másra is kell gondolnunk, mindarra, ami az *imperium* szóval a római terminológia szerint összefügg. Arra pl.,

hogy az *imperium*-nak jogosnak kell lennie, mint ahogy a finom római meghatározás különbséget tesz *hostes ius.i* és *latro* (Liv. 40, 27, 10; 35, 7, 7), továbbá *pia mītia* (Ovid. Met. 7, 482), *iumstium piumque bellum* (Liv. 39, 36, 12), *pia bella* (Sil. 15, 162), *pia ac iusta arma* (Liv. 30, 31, 4) és pl. Aeneas ellenfele nek „istentelen fegyverei” (*arma impia*; Verg. Aen. 12, 31) között. A VI. ének híres szavait (851—):

tu regere imperio populos, Romano, memento,

mint az utánakövetkező kijelentések (*pacique imponere morem, parcere subiectis et debellare superbos*) is mutatják, szintén így kell értenünk. Nem a nyers erőszak fckezhetetlen hatalmi vágyának, hanem Róma istenektől rendelt hivatásának: a törvényességet mindig gondosan szem előtt tartó κόσμος-építő akaratnak adott itt hangot a költő. (Heinze „Machtwille“-elméletével szemben l. Altheim: Italien und Rom. 1, 1941, 215—.) Az ellenétes attitűde vergiliusi megtestesítője Mezentius, aki *superbo imperio et saevis armis* uralkodik (Aen. 8, 481—).

A Iuppiter védelme alatt álló római *imperium* öök. Kiterjedése nem ismer határt sem térben, sem időben. Iuppiter maga mondja a fia népének sorsáért aggódó Venusnak (Aen. 1, 278—):

His ego nec metas rerum nec tempora pono,
imperium sine fine dedi.

Majd néhány sorral utána Augustusról (287):

Imperium Oceano, famam qui terminet astris.

Az idők végezetéig — egy Sibylla-jóslat szerint $\mu\epsilon\ \rho\iota\ \tau\eta\varsigma\ \tau\omicron\upsilon\iota\ \kappa\omicron\sigma\mu\omicron\upsilon\ \kappa\alpha\tau\alpha\lambda\upsilon\sigma\epsilon\iota\varsigma$ — sziklaszilárdan álló római *imperium* gondolata tükröződik a Capitolium megrendíthetetlen sziklájára (448: *Capi.oli immobile saxum*) való hivatkozásban is. Ez a szikla Iuppiter földi lakhelye, *terrestre domicilium Iovis* (Cic. Verr. 4, 58, 129). A sajátmágának halhatatlanságot jövendőző Horatius is ilyen vonatkozásban mondja (c. 3, 30, 8—):

... dum Capitolium
scandet cum tacita virgine pontifex.

(Cf. Mart. 9, 1, 5.) Gondo'junk csak arra, hogy az egyes személyek vagy nemzetek szerződéseinek tartósságára felügyelő Iuppitert (Verg. Aen. 12, 200: *qui foedera fulmine sancit*) Iuppiter Lapis néven tisztelték. Kerényi Károly fogalmazása szerint: „Iuppiter ist sicher und hart in einer solchen Wirklichkeit da, wie e'n Stein.“ (Die antike Religion 1940, 192; G. Wissowa: Rel. u. Kultus der Römer.² 1912, 117—.) C. Koch is — a Rómában kijeggecsedett Iuppiter-a'ak jellegzetes vonásának összegezése közben (Der römische Iuppiter. Frankfurter Stud. 14, 1937, 126) — azt a *rocher de bronze*-ot említi, „amelyen az ellenség minden támadásának előbb-utóbb össze kellett omlania...“

Az előbb fejtegetett gondolatok összefüggésébe tartozik az is, hogy a vergiliusi szövegben együvé tartozónak felismert részekben az *imperium* örökkévalóságát garantáló Iuppiter (*pater Romanus*) mellett azok a Penates szerepelnek (258), akik Róma városának az *imperium*-ot adják (Aen. 3, 159: *imperiumque urbi dabimus*), és az a Vesta (259), akinek szentélyében az örök láng éppúgy nem alszik ki, mint ahogy az állam *imperium*-ának sem szabad megszakadnia. (L. Ovid. Fasti 4, 826, Vell.

Pat. 2, 131, 1: *Iuppiter Capitoline et auctor et stator Romani nominis, Gravidæ Mars perpetuorumque custos Vesta ignium.*) Vesta és a Penates képviselik a római történelem folyamatosságát a multban, ők biztosítják a jövőben is: *pignora imperii.* (Liv. 26, 27, 14, Ov. Fasti 3, 421—; Norden 282.) Altheim (147) a tűzhely ősi indogermán tisztelésével kapcsolatban megjegyzi, hogy Vesta kultusza — Iuppiterével együtt — kizárólag állami jellegűvé vált. Idézi Koch megállapítását is (eddig még nem jelent RE Vesta-cikkéből), hogy „a capitoliumi Iuppiter és Vesta a római állam metafizikai tartópillérei voltak“. A *pater Indiges* és Vesta közös Iaviniumi kultuszára vonatkozólag szintén Koch látta meg a lényegét. (Gestirnverehrung 100—.)

Ezek után azt, hogy a *Iuppiter Capitolinus*-nak értelmezett *pater Romanus* és a *di Indigetes*-nek magyarozott *di patrii* mennyire illenek bele a vergiliusi contextuson túlménőleg a vallástörténeti háttérbe, Koch eredményeinek minden ismerője meg tudja ítélni. A költőnek szerény közbevetésére (446: *si quid mea carmina possun*.) pedig a humanista lelkesültséggel felkiáltó Cerdával (2, 343) mi is csak ezt kérdezhetjük: *Si non tua, quanam, o Maro?*

II.

Wissowa római vallástörténetében a legrégebb idők viszonyainak ismertetését így kezdi (18): „Die älteste und wichtigste Unterscheidung des römischen Sakralrechtes ist die zwischen *di indigetes* und *di novensides*.“ Erre az „ellentétre“ építette fel egész rendszerét. (Az előzmények: *De di Romanorum indige ibus et novensidibus disputatio.* Marb. Univ.-progr. 1892 = Ges. Abh. 175—.) Annak idején és azóta is sokan korszakalkotónak és megtámadhatatlannak látták ezt a valóban világos beosztást, az *indigetes* (Wissowa értelmezése szerint *indigenae*, ἐνδογενεῖς és *novensides* (νεοπλατῶν) egymást kizáró csoportokra való küönválásztását. Az ötlet maga nem volt új. R. H. Klausen már 1840-ben (Aeneas und die Penaten. 2, 907) találó módon cáfolja az *indiges* szónak *indigena*-val való Dacier- és Heyne-féle magyarázatát (l. Heyne ad Verg. Georg. 1, 498: *dii Indigetes sunt ἐνδοιοί*). „Die bei den Neuern fast allgemeine geglaubte Erklärung beruht keineswegs auf Überlieferung aus dem Altertum: sie widerlegt sich dadurch, dass alle wirklich bloss einheimischen Wesen, wie Quirinus, wie die *indigenae Fauni* (Verg. Aen. 8, 314) nicht unter, sondern neben die *Indigetes* gestellt werden. Zudem bleibt die Ableitung auch sprachlich eine bloss Hypothese, die nicht einmal durch bestimmte Analogie gesichert wird.“

A sok mindenben jogosult ellenvetés hatástalanannak bizonyult: a XIX. század rendszerezésének megfelelő kényelmes beosztást annál természetesebbnek minősítették, minél kevésbé gondolkoztak azon, hogy a két csoport megkülönböztetése és szembeállításáa támogatható-e félremagyarázhatatlan antik bizonyosságokkal, és nem inkább csak modern konstrukció-e az egész? J. Marquardt pl. már „nyilvánvaló ellentétet“ lát a két megjelölés, a „bevándorolt“ (neusässig) és „hazai“ (einheimisch) istenek között. (Röm. Staatsverw. 3², 1885, 36; a problémához fűződő régi irodalom jegyzékét l. Koch: Gestirnverehrung 78, 1.)

Altheim kutatásai (Röm. Rel.-gesch. 1, 1931, 29—, az eredmények összegezése: 38) nem hagytak kétséget a felől, hogy a *di Indigetes* semmiesetre sem azt jelenti, aminek Wissowa feltételezte. Koch pozitív megoldással szolgált: valamennyi antik adat mélyreható elemzése alapján kiemelte a lényegét, az isteni ἐνάργης, ill. a közösséget isteni hatalmukkal oltalmazó ἐνάργεια mivoltát. A legújabb összefoglalásban, N. Turchi

vallástörténetében (La religione di Roma antica. [Storia di Roma 18,] 1939, 160—; 323—) már helyet kaptak ezek az eredmények. De az *Indigetes*-probléma kielégítő megoldása után is a szerintünk nem kevésbé fontos *Novensides*-kérdés mindeddig fölöttébb mostoha elbánásban részesült. Koch ismerteti ugyan pl. a szó megfejtési kísérleteit (94—) és ő maga a *novem* számnévből kiinduló magyarázat (Mar. Vict. 6, 26 K. szerint *συνέννεα θεοί*) mellett foglal állást, csakhogy ezzel az egészzel nehezedő bizonytalanság egyáltalán nem tisztult. Sőt egy jegyzetében (92, 1) „semmitmondó szónak“ bélyegzi a *di Novensides*-t. Wissowához képest haladás mindenestre már az is, hogy a RE „*Novensides di*“ cikkének írója (St. Weinstock) a két csoportot „nem egymást kizárónak, csak egymástól különbözőnek“ mondja (1187), majd rezignáltan így folytatja: „Egyik csoport értelmezésével semmit sem tudnánk meg a másikkól.“ Csakugyan nem kínálkozik lehetőség a *Novensides*-kérdés megfejtésére?

L. Preller (Röm. Myth. 1³. 1881, 102) Varro egy kijelentéséhez (de ll. L. 5, 74; *Feronia, Minerva, Novensides a Sabinis*) kapcsolódva megjegyzi, hogy ezeknek az istenségeknek a kultuszát is T. Tadius honosította meg Rómában, és „ezért aztán éppen úgy a római *Indigetes* együtt szólitották őket, mint a szintén sabinus eredetű Quirinust Marszal“. Mibenlétüket azonban nem tudja megállapítani, legfeljebb az Arnobius-féle hagyomány (3, 38—) határozatlanságára mutat rá és észrevételeit a következőképpen összegezi (103): „Jedenfalls war auch dieser Cultus ursprünglich ein bei der alten italischen Bevölkerung verbreiteter Collectivbegriff d. h. der Ausdruck einer Göttergruppe, welche namentlich den Sabinern teuer war und durch sie auch in das römische Göttersystem eingebürgert wurde. Die spätere Zeit hielt sich nach ihrer oberflächlichen Weise an den Klang und die Altertümlichkeit des Namens, den sie bald hier bald dort verwendete.“

Láthatjuk, hogy Preller előbb felvetett gondolatát nem vezette végig, pedig felgöngyölítése során talán közelebb juthatnánk a *Novensides*-probléma megértéséhez. Preller részletesen ki nem fejtett gondolata szerint a *Novensides* sabinus elnevezése lenne annak az istencsoportnak, amelyet Rómában *Indigetes* név alatt tiszteltek. Ez a két megnevezés aztán úgy maradt volna meg egymás mellett, mint Quirinus és Mars. Támogatják ezt az eredeti ötletet az antik források?

Koch megállapítása szerint (Gestirnverehrung 84) az *Indigetes*-csoport lényege szerint Faunusszal és Romulusszal van kapcsolatban, tehát azzal a középső szférával, amelyben az istenek az emberi ἀρχηγέτης-ekkel összetalálkoznak. Idézi azt a Hesiodos-fordítást (Erga 122—), amelyet Macrobiusnál olvashatunk (ad Somn. Scip. 1, 9, 7):

Indigetes divi fato summi Iovis hi sunt,
quondam homines, modo cum superis humana tuentes,
largi ac munifici, ius regum nunc quoque nacti.

(V. ö. Arn. 1, 64: *Tyrannos ac reges vestros appellatis Indigetes atque divos.*) Egy többször (Serv. ad Aen. 12, 794; ad Georg. 1, 498; Schol. Bern. ad Georg. 1, 498) előbukkanó glossa szerint is *di Indigetes* annyi, mint *di ex hominibus facti*. (A tudóskodó folytatás nem fontos: *quasi in dis agentes.*)

Érdekes most már csak az, hogy az Arnobius-féle meghatározások közül az egyik pontosan ezt mondja — a *di Novensides*-ről (3, 39): *Sunt nonnulli, qui ex hominibus divos factos hac praedicant appellatione*

signari, ut est Hercules, Romulus (!), Aesculapius, Liber, Aeneas (!). (Romulusszal kapcsolatban l. Cic. de re publ. 2, 10, 18; v. ö. még Verg. Aen. 6, 129—.)

Koch is rámutat (88, 2) arra a hasonlóságra, amely a liviusi *devotio*-formula és egy Martianus Capellától felsorolt istencsoport (az etruszk *ég-templum* második *regio*-ja, 1, 46) között fennáll: *Iuppiter, Quirinus, Mars, Lars militaris, Iuno, Fons, Lymphae* (Koch most közbeszérja: „man beachte, dass der lavinische *deus indiges* ein Flussgott ist“), és — *di Novensides*. Igen, mindenképen helyénvaló lett volna a *Fons* és *Lymphae* említése után a *πατήρ θεός χθόνιος* (Dion. Hal. ant. Rom 1, 56, 5; latinul talán *pater deus Indiges*), ὃς Νομικίου ποταμοῦ θεῖμα δέπει. Arnobius is ebből űz tréfát a pogány istenek rovására (1, 36): *Indigetes, qui in flumen repunt et in alveis Numici cum ranis et pisculis degunt*. Ha tehát helyettük a *di Novensides*-t találjuk, felbátorítva érezhetjük magunkat a két csoport felvetett azonosításának további kiaknázására.

Servius Aeneis-kommentárjában (ad v. 8, 187) a következőket olvassuk: *Sane quidem veteres Novensiles dicunt, quibus merita virtutis dederint numinis dignitatem*. Kinek ne jutnának eszébe Horatius harmadik római ódájának sorai a *iustitia* és a *constantia* jutalmáról (9—)?

Hac arte Pollux et vagus Hercules
enisus arces attigit igneas,
quos inter Augustus recumbens
purpurco bibet ore nectar,

hac te merentem, Bacche pater, tuae
vexere tigres indocili iugum
collo trahentes, hac Quirinus
Martis equis Acheronta fugit.

A görög félistenek sorában foglal helyet az isteni és az emberi szféra között csakugyan közvetítő Pollux mellett Hercules, akit pl. Iuvenalis Aeneas Indiges-szel együtt emleget (11, 60—:

... venis Tirynthius aut minor illo
hospes et ipse tamen contingens sanguine caelum,
alter aquis, alter flammis ad sidera missus.

V. ö. Tib. 2, 5, 43—). Bacchus Arnobiusnak előbb idézett helyén (3, 39) Romulus és Aeneas között szerepel, míg Horatius az „emberi mértéknél nagyobb“ Augustus (Cass. Dio 53, 16, 8: Αὐγουστος ὡς καὶ πλείον τι ἢ κατὰ ἀνθρώπους ὦν ἐπεκλήθη) a csodálatos módon az istenek közé emelt Romulus mellé állítja. (EPhK 64, 1942, 189—; v. ö. 64, 1940, 168— és C. Koch: Gottheit und Mensch. [Das neue Bild der Antike, 2,] 1942, 153—.) Közben éppúgy az „érdem“-ről beszél (13: *merentem*), mint az a forrás, amelyet Servius őrzött meg számunkra (*merita virtutis*). Tökéletesebb párhuzamosságot Koch összefoglaló *Indigetes*-jellemzéseivel (Gestirnverehrung 84; 98) nem is kívánhatnánk.

Felvetődik a kérdés: ha a két megjelölés — mint az eddigiekből kiderült — azonos értelmű, hogy merülhetett feledésbe a nevek azonoságának biztos tudata? Az elszórt antik bizonyságokból mindenesetre kiviláglik a római (idetartozik a közvetlen környék, pl. Praeneste is, l. Serv. ad Verg. Aen. 7, 678: *ibi erant pontifices et dii Indigetes sicut etiam Romae*) *Indigetes* és az eredetileg sabinus (Piso ap. Arn. 3, 38, Varro l. c.), de északon Umbriáig (CIL I², 375 Pisaurum), délen Marru-

viumig (CIL 9, 349=Conway 261), esetleg még Pompeiiben is (H. Nissen: Pomp. Stud. 1877, 335; Weinstock 1188) tisztelt *Novensides*-csoport lényegbeli azonossága. Piso és Varro megjegyzéseinek hitelességét nem kell kétségbevonnunk: ebbe az irányba mutat a *d—l* váltakozása is. (P. Kretschmer, Glotta 19, 1931, 281.) Az is érthető, hogy a két név egymás mellett továbbél, és hogy pl. a liviusi *devotio*-formulában közvetlenül egymás mellé van sorolva. Quirinus is ott van Mars mellett nemcsak ugyanebben a formulában, hanem a kultuszban is: a capitoliumi Iuppiter-Iuno-Minerva-triászt Iuppiter, Mars és Quirinus hármassága előzte meg. A quirinalisi Quirinus tisztelete érintetlenül virágzott a platinusi Mars mellett, papják, a Sal'usok is ennek a helyzetnek megfelelőleg kapták nevüket a két dombról: *Palatini* és *Collini* (*collis Quirinalis*). A két nép $\sigma\nu\upsilon\iota\kappa\iota\sigma\mu\acute{o}\varsigma$ -ára vonatkozó többi példát is l. Altheim: Röm. Rel.-gesch. 1, 67—.

Ismeretes, hogy a két (eredet'leg teljesen azonos funkciójú) hadisten közül Quirinus alakja az idők folyamán új vonásokkal bővült, különösen a Romulus-apotheosis velejárójaként. Hasonló etiolódásokat esetleg az *Indigetes*- és *Novensides* csoporthoz fűződő e'képzelésekben is feltételezhetünk a nélkül, hogy az általánosságban való eredeti azonosságot vitásnak tartanók. Mindenesetre nem mindig jut olyan határozottan kifejezésre $\gamma\epsilon\nu\delta\omega\chi\eta\varsigma$ -mivoltuk, mint az *Indige*'es-é, de az a szféra, amelyben képviselőik mozognak, feltétlenül egybefolyik az *Indigetes* körével.

Az is érthető, hogy — látszólag fölöslegesen, ugyanazt ismételve — a két azonos jelentésű megszólítás Decius Mus ünnepélyes *devotio*-jában egymás mellett szerepel, ha meggondoljuk, hogy a rómaiak egybeült is (pl. jogi formulákban, vagy lelki alkatuknak megfelelően általában stilsztikai eszközként), de különösen szakrális vonatkozásban mennyire szeretik a mindenre kiterjedő, túlságosan is kimerítő pontoságot. Isten-megszólításaikban is a legkörülményesebb körülírásokhoz és kiegészítésekhez folyamodnak, nehogy valamelyik istent „elhanyagolják“. (A *negligere*, mint terminus technicus, a *religio* el'entéte!) I'yen formulák pl.: *di deaque omnes, ceteri di de eraeque deae*, vagy egyszerűen: *quisquis es, sive deus sive dea, sive mas sive femina*, vagy különösen: *vel quo alio te nomine appellari volueris* (Serv. ad Verg. Aen. 4, 577. A horatiusi *carmen saeculare* is tanulságos példával szolgál (14—):

Lenis, Illithyia, tuere matres,
sive tu Lucina probas vocari,
seu Genitalis.

(Itt különösen érdekes az, hogy egymás mellett áll a görög és a latin megszólítás, l. még sat. 2, 6, 20.)

Pusztá ötletként talán szabad egy tovább mutató körülményre felhívni a figyelmet. Paulus Festus-kivenetében olvasható egy glossa (106 M.), amely szerint *di Indige es* annyi, mint *di, quorum nomina vulgari non licet*. Ez annál figyelemremélőbb, jegyzi meg Koch (114), „als wir hier die von Verrius Flaccus übermittelte Anschauung des augusteischen Kreises und damit gleichsam einen zeitgenössischen Kommentar zu den *Indiges*-invokationen des Vergil und Ovid vor uns haben. Die *di Indigetes* sind also als geheimnisvolle Vielheit betrachtet worden.“ Most az az érdekes, hogy az id. Plinius egy helyén (28, 4, 18) —, amely mellesleg megint csak Verrius Flaccusra, tehát Augustus korának legnagyobb antikváriusára megy vissza, — az *evocatio*-val kapcsolatban megtudjuk,

hogy ellenséges városok ostromlása közben „kihívják“ az illető város védőisteneit és Rómában hasonló, vagy még tekintélyesebb kultuszt ígérnek nekik. Ezért aztán, hogy ellenséges részről ugyanez ne történehessék meg, Róma oltalmazó-istenségének a nevét a pontifexek titokban tartják... (*Verrius Flaccus auctores ponit, quibus credat in oppugnationibus ante omnia solitum a Romanis sacerdotibus evocari deum, cuius in tutela id oppidum esset promittique illi eundem aut ampliore Romanos cultum. Et durat in pontificum disciplina id sacrum constatque ideo occultatum in cuius dei tutela Roma esset, ne qui hostium simili modo agerent.* V. ö. Macrob. 3, 9, 2: *Constat... morem Romanorum arcanum et multis igno'um fuisse, ut cum obsiderent urbem hos ium, ... certo carmine evocarent tutelares deos... Propterea ipsi Romani et deum, in cuius tu'ela urbs Roma est, et ipsius urbis Latinum nomen ignotum esse voluerunt.* Ugyanez Serviusnál is megvan: ad Aen. 2. 351, — v. ö. ad v. 244, — és ad Georg. 1, 498, ahol éppen a di patrii Indigetéről van szó: *verum nomen eius numinis, quod urbi Romae praeeset, sciri sacrorum lege prohibetur; quod ausus quidam tribunus plebis enuntiare in crucem levatus est.*)

Az összevetés a di Indigetes-szel, quorum nomina vulgari non licet, tú'ságosan csábító, de arra kell gondolnunk, hogy Wissowa szerint (RE „Flora“ 2749) Róma „szakrális névvel“ (ἱερτικὸν ὄνομα Lyd. de mens. 4, 73, v. ö. Plin. nat. hist. 3, 9, 65, Plut. quaest. Rom. 61, Serv. ad Aen. 3, 12) Flora-val „semmit sem lehet kezdeni“.

Borzsák István.

Zur Indigetes-frage.

Im ersten Teil des Aufsatzes wird eine Stelle aus Vergils Aeneis (9, 446 ff.) interpretiert. Die Götteranrufungen des Aletes (247) und des Ascanius (257 ff.), bilden mit dem feierlichen Epiphonema eine konsequente durchgeführte Einrahmung der ganzen Nisus-episode. Dabei sellen sich die di patrii (247, vgl. 2, 702) als die di Indigetes (nach der Koch'schen Auffassung), der pater Romanus (449) als Iuppiter Capitolinus heraus. Diese Götter sind es, die mit den Penates und Vesta (258—) das imperium (449) dem römischen Staate geben (vgl. 3, 159) und es unter ihrer Obhut ewig bewahren.

Anlässlich des von Koch geklärten Indiges-komplexes wird dann die Frage aufgeworfen, ob aus diesen Ergebnissen etwas über das Wesen der di Novensides zu ermitteln wäre. Koch selbst, ohne Entscheidendes zu diesem Problem beigetragen zu haben, stempelt diese Bezeichnung von Göttern (92, 1) zu „einem nichtssagenden Worte“. Aber mehrere Quellen sagen genau dasselbe über beide Gruppen. (Vgl. die lat. Zitate im ung. Texte.) Zum Beispiel finden wir bei Horaz (c. 3, 3) in der Reihe derer, quibus merita virtutis dedcrunt numinis dignitatem (vgl. Serv. ad Aen. 8, 187), und die somit als Novensiles von den Göttern rezipiert worden sind, diejenigen Gestalten, die wir von Koch als di Indigetes oder als zu ihrer Sphäre gehörig kennen gelernt haben. Demnach wären beide Göttergruppen dem Wesen nach identisch, und von einander gegenseitig ausschliessenden Indigetes und Novensides (wie es Wissowa wollte) kann nunmehr keine Rede sein.

Wie könn'e nun dieses Nebeneinander von identischen Göttergestalten erklärt werden? In der bekannten livianischen Devotionsformel stehen ja bekanntlich die Novensides und die Indigetes nebeneinander. Aber unmittelbar davor steht auch Quirinus, der sabinische Kriegsgott

neben dem römischen Mars! Und wir wissen, dass die Novensides von den Sabinern nach Rom gelangt waren!

Endlich wird als blosser Einfall daran erinnert, dass die di Indigetes nach Verrius Flaccus diejenigen sind, quorum nomina vulgari non licet. Auch Koch leugnet nicht die Brauchbarkeit dieser Glosse. Nun möchte man nach Vergleich dieses „zeitgenössischen Kommentars zu den Indigesinvokationen des Vergil und Ovid“ (Koch 114) mit den bekannten (im ung. Text zitierten) Evokationsformeln gern geneigt sein, in den tutelares di, quorum nomen ignotum esse voluerunt, die Indigetes oder Ähnliches zu suchen. Freilich ist nach Wissowa auch mit dem geheimgehaltenen sakralen Namen der Stadt Rom (Flora) „nichts Rechtes anzufangen“.

Stefan Borzsák.

Polybianum.

Textum Polyb. 3, 49, 8 s. ita legendum puto: πρὸς ἢ ἀφικόμενος (sc. Ἀννίβας) καὶ καταλαβὼν ἐν αὐτῇ δὴ ἀδελφούς ὑπὲρ τῆς βασιλείας στασιάζοντας καὶ μετὰ στρατοπέδων ἀντικαθημένους ἀλλήλοις, ἐπισπωμένον τοῦ πρεσβυτέρου καὶ παρακαλοῦντος εἰς τὸ συμπράξει καὶ συμπεριποιῆσαι τὴν ἀρχὴν αὐτῷ, παρατιχ' ὑπήκουσε, προδήλου σχεδὸν ὑπαρχούσης τῆς πρὸς τὸ παρὸν ἐσομένης αὐτῷ χρείας.

Anno D. MCMXXXII in praefatione tomi primi (p. XXX) historia-rum Polybianarum a se iterum editarum Theodorus Buettner-Wobst omnia ad corruptelam textus Polyb. 3, 49, 9 spectantia comprehendit sic:¹ „... αὐτῶν | αὐτῷ ὑπήκουσε (ὑπήκουσε A R) A R;² αὐτῷ ὑπήκουσε (cum hiatu) I. I. Reiske, Animadversionum ad Gr. auctores vol. IV. p. 225 et I. Schweighaeuser, Polybii Megalopolitani quidquid superest; αὐτὸν (i. e. Hannibalem) ὑπήκουσε G. E. Benseler, De hiatu in oratoribus Atticis et historicis Gr. 220; αὐτῷ ταῦθ' ὑπήκουσε Coni. Hultsch;³ [αὐτῶν αὐτῷ] ὑπήκουσε Buettner-Wobst¹; ἀδήριτον. αὐτῷ ὑπήκουσε (cum hiatu) C. Wunderer, Coni. Pol. 14 = Acta Sem. Phil. Erlangensis IV. 234; αὐτῷ νουνεχῶς (vel προθύμως) ὑπήκουσε Buettner-Wobst, Fleckeis. annal. 1889, 155 ss.; αὐτῷ συνυπήκουσε Coni. Hultsch²; αὐτόνομον αὐτόθεν συνυπήκουσε (voluit ὑπήκουσε) C. Wunderer, Philol. 1894, 50; αὐτῷ, (προθύμως) ὑπήκουσε Buettner-Wobst coll. 1, 66, 7. 11, 34, 7 (videtur enim codicis archetypi librarius non modo dittographiam αὐτῶν ante vocabulum αὐτῷ perperam inseruisse, sed etiam ante ὑπήκουσε omisisse adverbium quoddam, quo Polybius significarat Hannibalem regi auxilium oranti libenter esse obsecutum, quod prope manifesta esset utilitas societatis cum regulo faciendae).“ Haec Theodorus Buettner-Wobst. Supremis viginti annis locum nostrum Polybianum ab ullo docto viro tractatum esse ignoro.

Carolus Wunderer locis Polybianis (3, 3, 5 ἀδήριτον μὲν σφίσι παρεσκεύασαν τὴν τῆς Ἀσίας ἀρχὴν; 15, 10, 2 δυναστείαν ἀδήριτον αὐτοῖς περιποιήσουσι; 10, 36, 3 ὑπολαβόντες ἀδήριτον αὐτοῖς ὑπάρχειν τὴν Ἰβηρίαν

¹ Annotationem ad verbum reddam, ita tamen, ut abbreviationes in editione Buettner-Wobstiana usitatas tacite suppleam.

² Quod ad auctoritatem codicum pertinet, in pagina I. praefationis Buettner-Wobstianae haec legimus:

A Vaticanus 124 saeculi XI ab Hultschio collatus, quo continentur quinque libri priores. Est omnium Polybii codicum longe praestantissimus ac fide dignissimus.

A^r duae vel tres manus recentes.

R codices recentes quinque priorum librorum vel omnes vel complures.